

El Raval de Barcelona, un laboratori d'estudis urbans¹

Sergi Martínez-Rigol
smartinezrigol@ub.edu

Carles Carreras i Verdaguer
ccarreras@ub.edu

Lluís Frago Clois
llfrago@ub.edu

*Departament de Geografia Humana
Universitat de Barcelona*

Resum

El Raval de Barcelona s'ha convertit en un dels barris més estudiats de la ciutat. En aquest article els autors aprofiten les seves experiències i treballs sobre el barri per reflexionar sobre les eines i els conceptes de la Geografia urbana en l'anàlisi i comprensió de les ciutats contemporànies. De forma quasi cronològica es presenten aquestes reflexions que culminen en un balanç desapassionat de les aportacions que s'han fet des de l'Acadèmia per al coneixement del barri i sobre les repercussions que aquestes aportacions poden tenir en la vida dels seus habitants.

Paraules clau: Raval, Barri Xino, *Distrito Quinto*, Barcelona, laboratori d'estudis urbans.

Resum: *El Raval de Barcelona, un laboratorio de estudios urbanos*

El Raval de Barcelona se ha convertido en uno de los barrios más estudiados de la ciudad. En este artículo los autores aprovechan sus experiencias y trabajos sobre el barrio para reflexionar sobre las herramientas y los conceptos de la Geografía urbana en el análisis y comprensión de las ciudades contemporáneas. De forma casi cronológica se pre-

---

1. Aquest text és el resultat de l'elaboració de la conferència impartida a la Societat Catalana de Geografia, el 29 de maig del 2014. Els autors volen agrair especialment al doctor Josep Oliveras, com a president i a la seva junta la invitació a la sessió i a la publicació.

sentan estas reflexiones que culminan en un balance desapasionado de las aportaciones que se han hecho desde la Academia para el conocimiento del barrio y sobre las repercusiones que estas aportaciones pueden tener en la vida de sus habitantes.

Palabras clave: Raval, Barrio Chino, Distrito Quinto, Barcelona, laboratorio de estudios urbanos.

Abstract: *The Raval of Barcelona, a laboratory of Urban studies*

Raval of Barcelona has become one of the more analysed neighbourhoods in the City. Throughout this article the three authors collect their work and experiences in Raval with the main objective to debate the methods, techniques and concepts of Urban Geography in the analysis and understanding of contemporary cities. In a more or less chronological presentation they look to a conclusion on a critical evaluation of the different academic publications in order to know this neighbourhood and to analyse their possible consequences on everyday life of the inhabitants.

Key words: Raval, Chinatown, Distrito Quinto, Barcelona, laboratory of Urban studies.

* * *

Introducció

Abans que res, cal explicar les raons per les quals es treballa i s'escriu avui sobre el Raval. Sens dubte, la primera raó és perquè, d'alguna forma, el Raval avui és la casa comuna dels autors, cap d'ells, per cert, fill ni del Raval, ni tan sols de la ciutat de Barcelona. Òbviament com a socis de la Societat Catalana de Geografia, ja que la seu està en aquest barri, i des d'una institució com aquesta, estar i sentir-se presents al territori és molt positiu, més encara generar un discurs intel·ligent i intel·ligible. També perquè el 2006 s'instal·là al Raval la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, i el barri no pot ser només un decorat on s'instal·la la Universitat, ja que aquesta localització té uns efectes que transcendeixen els merament universitaris i respon a unes determinades polítiques urbanes. I també, encara que ja a nivell més personal, perquè fou el barri sobre el qual un dels autors va desenvolupar la seva tesi doctoral, defensada l'any 2000, com s'explica més endavant. A partir d'aquestes raons, perquè també és on s'han centrat algunes de les recerques comunes recents, tant a nivell de grup com, en algun cas, a nivell individual, establint algunes relacions amb altres institucions i persones del barri que mouen a pensar sobre una necessària relació entre els que estudien el barri i els que hi viuen.

La intenció d'aquest article és fer una reflexió, partint de l'experiència que cadascun dels autors té individualment, i per això amb un marcat caràcter intergeneracional, i també en conjunt com a grup, sobre aquest barri de la ciutat de Barcelona. Des que aquest barri va ser descobert individualment, en

moments molt diferents, i fins avui que, com s'explica, s'ha constituït, més enllà de les transformacions físiques i socials que s'hi han donat, que han estat moltes i molt intenses, en un veritable laboratori d'estudis urbans. En aquesta reflexió també cal tenir en compte que cap dels tres autors, com ja s'ha apuntat, no és barceloní, és a dir, que no els lliga un sentiment de pertinença al barri, ni a la ciutat, cosa que ajuda a assolir una certa perspectiva sobre les diverses problemàtiques o qüestions que es plantegen, tot combinant l'exterioritat i la interioritat que tan importants s'esdevenen en els estudis qualitatius (Carreras, 2013).

El Raval com a laboratori

La concepció del barri del Raval de Barcelona com un laboratori d'estudis urbans no és nova, com tampoc no ho és la més general de convertir una ciutat, o un barri, en un laboratori. Aquesta idea, com a mínim, fou ja desenvolupada per l'Escola de Sociologia de Chicago, que entre els anys 20 i 30 del segle XX va generar un corpus teòric i de treballs urbans molt destacat, i per a qui la ciutat de Chicago era el laboratori social, en el qual es podien observar dinàmiques socials de mestissatge, adaptació, conflicte i interacció social i organització de l'espai intern de les ciutats (Park, 1925).

Pel cas que aquí es presenta, Carles Martí, primer tinent d'alcalde de la ciutat de Barcelona entre el 2007 i el 2010, en el pròleg del llibre *Del Xino al Raval*, publicat el 2008, dirigit per Joan Subirats i Joaquim Rius, ja parlava d'aquest caràcter de laboratori que pot tenir aquesta àrea urbana que qualifica com a calidoscòpica. Tot posant de relleu les transformacions urbanístiques i destacant l'arribada d'un gran nombre d'immigrants, diu que "El Raval ha hagut de ser, inevitablement, pioner i *laboratori*, per entomar el repte de la immigració i recercar i provar polítiques i mesures que l'abordessin de la manera més adequada" (Subirats i Rius, 2008, p. 8).

Però és possiblement per la seva centralitat, per la seva complexitat social, per la intensitat i velocitat dels canvis que s'han donat en aquesta àrea urbana, que el Raval s'ha convertit en el focus de moltes mirades. Potser no tant en un laboratori en el sentit que s'apuntava abans, és a dir, un lloc on assajar solucions a les problemàtiques diferents, sinó més aviat en el d'un lloc utilitzat per fer anàlisis per part d'especialistes de disciplines diverses. Aquest fet, prou conegut, permet d'entrada plantejar dos grans interrogants als quals cal trobar respostes:

- Els estudiosos, conscientment o inconscientment, han convertit el Raval en una falsa realitat, en el mateix sentit que els literats van aconseguir construir un *barri Xino*?
- A partir de l'èxit del seu ús com a laboratori, pot afirmar-se que quasi res de les conclusions que s'extreuen retorna a la realitat quotidiana del barri?

Unes perspectives personals

Per tal d'intentar trobar alguna resposta a les preguntes formulades s'assaja la presentació de les diferents perspectives personals de cada un dels autors. Aquestes presentacions, pel seu caràcter multigeneracional, quasi permeten una aproximació cronològica a la dinàmica que han viscut el barri i els seus habitants. Perspectiva que havia caracteritzat sempre la vida acadèmica i universitària i que en els darrers temps ha estat oblidada i bandejada, moltes vegades per la funesta mania de la persecució de la innovació incessant, quan no per la mediocritat i imprevisió dels responsables de la gestió.

El Raval des dels anys 1960

El camp d'estudi privilegiat de Carles Carreras foren els barris del sud-oest de la ciutat de Barcelona (Carreras, 1974 i 1980) i el Raval en quedava lògicament força apartat, malgrat que els primers anys de la carrera la docència es feia a la plaça de la Universitat, ben a prop del barri.

El Raval era aleshores un tenebrós i quasi prohibit *Distrito Quinto*, barri degradat que comptava amb uns cent mil habitants en el seu aproximat quilòmetre quadrat d'extensió. En general, era un barri poc conegut malgrat que s'hi feien incursions més o menys freqüents.

Un dels primers companys de batxillerat a l'institut Jaume Balmes vivia al carrer de les Cabres, encastat quasi dins del mercat de la Boqueria; el seu pare feia corones de mort per a les floristes de la Rambla i de jove havia estat torero; una combinació quasi literària. Un altre, al carrer de la Ferlandina,² ocult per les cases de Misericòrdia i de Caritat, quan ho eren veritablement. L'obra de teatre que va organitzar la comissió d'activitats culturals del sindicat d'estudiants preuniversitaris, precedent del famós i oblidat SDEUB,³ va ser a l'institut Milà i Fontanals, llavors nou de trinca, vora Sant Pau del Camp, un dels altres marges del barri, carregat d'història. Es tractava d'un Enric IV de Pirandello, que passejava la seva *locura* pels jardins del monestir romànic sepultat per la ciutat.

Ja devia haver passat l'època en la qual els pares hi duien els seus fills per a què es fessin uns homes o, almenys, perdessin la virginitat, com ho expliquen moltes novel·les i novel·letes de l'abundosa literatura del Barri Xino. Així, de fet, el presenta Josep Maria de Sagarra a les seves impressionants memòries (Sagarra, 1954). El Barri Xino era com una mica el nom antic i popular del *Distrito Quinto*, que hom feia arribar fins al carrer de l'Hospital des de les

---

2. Victor Balaguer sosté que el nom del carrer seria una corrupció de Fernandina, nom dels ducs que hi tenien el palau entre el carrer de Ponent (avui Joaquín Costa) i el convent dels Àngels, en els temps viscuts, magatzem de ferros del famós exalcalde franquista Mateu.

3. Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (l'únic llavors a Catalunya i Balears) fundat el 9 de març del 1965, en la famosa Caputxinada.

Drassanes i, de vegades, traspassava la Rambla, pel carrer d'Escudellers. Al barri s'hi arribava sempre pels seus marges, reforçant el seu caire marginal: per la Rambla, sobretot per l'Arc del Teatre, o pel carrer de Ponent, avui Joaquín Costa. En aquest carrer vivia una companya de curs, Anna Maria Moix (1947-2014), desapareguda fa ben poc, a través de la qual es va poder conèixer el seu germà, que llavors es deia Ramon, quan encara no era Terenci del Nil (1942-2003). Molt de temps després les seves memòries permeteren recordar alguns moments d'aquell sector, que ell denominava també amb la toponímia dels marges, a la plaça del Pes de la Palla.

La Rambla era i és un món a part, per bé que intrínsecament vinculat al vell Xino, encara avui perseguida per l'ombra de la prostitució. Unes escasses sessions col·lectives al vell Liceu, en una llotja compartida per molts companys més o menys afeccionats, més o menys entesos, no s'entenien per cap mena de connexió amb el barri. Llavors era una institució privada, amb una funció eminentment social, de les bones famílies de Barcelona que va estudiar l'antropòleg nord-americà Gary W. McDonogh, i l'orquestra i els ballets eren una mica menys que mediocres, però es considerava com una mena de bombolla per sobre de la fama del barri (McDonogh, 1986). Com el teatre Poliorama també, als baixos de la Reial Acadèmia de Ciències, amb la seva hora oficial, al qual es podia acudir formant part de la claca.⁴ El barri era sempre un lloc de lleure i d'oci, sobretot amb algunes visites a la bodega Bohèmia, que divertia al principi, però acabava deixant un regust amarg. S'hi trobava gent del barri, antics actors i actrius com els que hi actuaven, estudiants universitaris i gent de la faràndula.

Però el barri no tant *Xino*, d'Hospital en amunt,⁵ era sobretot un lloc de feina. Especialment la biblioteca Central, com es deia llavors la Biblioteca de Catalunya. En aquelles naus gòtiques que havien estat d'hospital, on havia mort Gaudí després de ser atropellat per un tramvia víctima de la modernitat el 1915, s'hi passaven moltes hores, esperant que els llibres arribessin manualment, llegint i traient notes, tant per a seguir les classes, com per als primers treballs enciclopèdics, quan Barcelona era encara un centre editorial de primer ordre.

Però també per fer Geografia s'entrava al Raval, en aquell bastió insòlit que era l'Elcano, l'Institut de Geografia, per a nosaltres tots el Consejo (CSIC). Allà organitzaven reunions geogràfiques Joan Vilà i Valentí (n. el 1925) i Salvador Llobet (1908-1991), amb Lluís Solé i Sabarís (1908-1985) i altres, i s'hi amagava sempre l'ombra fugissera de l'Abascal.⁶ La primavera del 1975, Vilà hi organitzà un congrés d'educació geogràfica, amb connexió amb una

4. Els estudiants i joves en general es concentraven davant de la porta, al passeig i un senyor repartia entrades a un duro (cinc pessetes) amb la condició d'aplaudir molt el treball dels actors

5. El que molts anys després Oriol Bohigas denominaria l'àrea del Liceu al Seminari (Bohigas, 1985).

6. Es tracta del navarrès Àngel Abascal Garayoa que hi guanyà la càtedra. Feu diverses publicacions però només es relacionava amb Vilà i poc més.

reunió de la comissió específica de la Unió Geogràfica Internacional, de la qual va ser especialment important l'exposició de llibres de Geografia de les llavors nombroses editorials barcelonines. La reunió va tenir efectes molt importants, ja que el mateix any, per contrarestar l'efecte Vilà, es va convocar per la tardor la segona reunió de Geógrafos Españoles, a la universitat d'Oviedo, que acabà originant l'AGE, *Asociación de Geógrafos Españoles*.

Contemporàniament o no, ben subreptíciament, potser pel fet sobretot d'estudiar en una facultat de Lletres, es varen començar les veritables aproximacions al *Barri Xino* a través de la Literatura, dels llibres (Carreras, 2003). La lectura de l'inquietant del *Journal du voleur*, de Jean Genet⁷ (1910-1986), de 1949, inconscientment en bona part va obrir nous camins de lectura. Molta lectura, cap al gènere policíac, amb obres de tot color, cap als poemes iniciàtics de Rafael Nogueras i Oller (1880-1949), i cap al *revival* periodístic de Manolo Vázquez Montalbán (1939-2003) o de Maruja Torres (n. el 1943). Tot això passant també per les esmentades memòries de Terenci Moix (1942-2003). Més modernament, consolidat el gènere de la invenció gairebé total del barri, arribaren les reinvençons postmodernes de Carlos Ruiz Zafón (n. el 1964) o de Rafael Vallbona (n. el 1960) i la seva multiplicació en una visió molt calidoscòpica, cada vegada amb més fragments, inventats, recreats o afegits que segueixen alimentant el mite d'un Barri Xino que mai va ser xinès, mentre imposen un Raval multicultural també mític, com el de la darrera novel·la de Julià de Jódar (n. el 1942).⁸

Igualment, la segona etapa d'estudis de camp de Gary McDonogh, ja amb el seu llibre de les bones famílies publicat, al Barri Xino, va introduir les recerques antropològiques i va reforçar les aproximacions literàries i cinematogràfics a l'antic barri. D'aquestes aproximacions va néixer l'interès per les transformacions recents que ha culminat Sergi Martínez Rigol, sobretot a partir de la seva tesi (Martínez-Rigol, 2000), i que s'han ampliat amb el retorn al barri de la Facultat de Geografia i Història el 2006, ja comentat.

El Raval dels anys 1990

Els joves de comarques arribaven a la Geografia i a la ciutat de Barcelona amb idees preconcebudes que la realitat s'ha encarregat d'anar transformant i enriquint. De fet, el camp preferit dins de la Geografia no era encara la geografia urbana, sinó que era la Geografia regional i, sobretot, el coneixement del territori de Catalunya. L'interès pels temes urbans se centrava només en la ciutat natal, en la tradició tan geogràfica de fer la Geografia del meu poble, una Geografia local o comarcal, especialment a partir del 1999, moment que moltes capitals comarcals varen començar a transformar-se profundament.

7. L'autor francès, com altres, ha guanyat una plaça al barri quan ningú probablement el lleigeix ja, potser ni els que proposaren el seu nom en la toponímia urbana (Carreras i Moreno, 2006).

8. Es tracta d'*El desertor en el camp de Batalla*, del 2013.

L'interès pels estudis urbans va néixer justament a partir de l'impacte de la descoberta de Barcelona, moment en què la ciutat ve a ser com un imant per als joves. El Raval sol ser un dels primers barris a descobrir, sobretot perquè és el principal lloc d'oci assequible. El Raval era el lloc de trobada nocturna de molts estudiants universitaris catalans, sobretot d'aquells vinguts de comarca que trobaven al centre de la ciutat la intensitat, l'exotisme i l'anonimat urbà que no tenien a les capitals comarcals.

Llocs tradicionals com el Marsella i el Pastís, sales de concert com la Paloma, el Moog o l'Apolo del Paral·lel, els bars i supermercats ètnics que servien *samoses*, impossibles de trobar a les capitals comarcals, o el passeig curiós i sense rumb pels seus carrers, són alguns elements que feien viure aquell Raval d'abans que traslladessin la facultat de Geografia i Història al centre, l'any 2006.

La vida a Barcelona constituïa una aproximació a la complexitat de la ciutat i a les seves contradiccions. Un aspecte que es presentava com un repte i que afavoria la decantació cap als estudis urbans; es pretenia superar l'anàlisi descriptiva, pròpia de la Geografia regional, per profunditzar en l'anàlisi explicativa dels processos urbans. El Raval es transformava així en el laboratori urbà que permetia a través de l'anàlisi comparativa fins i tot traçar un cert paral·lisme amb alguns dels processos que començaven a afectar les capitals comarcals, que es descobrien quan s'hi tornava periòdicament. De fet, pot afirmar-se que existien molts Ravals diferents a tot Catalunya. Alguns dels processos socials i culturals que es produïen en aquest barri també es detectaven a diverses capitals comarcals, com per exemple Tortosa, Valls, Lleida o Balaguer.

Així, molts barris degradats del centre de les capitals comarcals experimentaven processos similars als del Raval, tot i que amb unes escales de temps i espai diferents (Frago, 2010). Aquest és un aspecte metodològic que ja havia apuntat Carles Carreras (n. el 1948) o el malaguanyat geògraf lleidatà Joan Vilagrassa (1952-2005) (Carreras 1992; Vilagrassa, 1990). D'altra banda, aquest paral·lisme coincidia amb l'aprovació de la famosa llei de barris, el 2004, una política urbana que cercava tornar a invertir en el centre d'aquestes ciutats. Una inversió que, en el fons intentava aconseguir el que ja havia posat de manifest el títol de la tesi doctoral de Sergi Martínez, el retorn al centre de la ciutat (Martínez-Rigol, 2000).

La perspectiva personal del Raval va canviar, i molt, ran d'una estada a la metròpoli brasilera de São Paulo; l'experiència viscuda i els nous contactes acadèmics varen ser transcendents. Per una banda, aquella estada permetia entendre la relativitat de l'espai geogràfic i obligava a l'esforç d'intentar comprendre millor unes ciutats, com són les americanes. Allà les ciutats no tenen un centre històric tal com s'entén a Europa, i demogràficament, un municipi com el de Barcelona podria ser tan sols un barri d'una d'aquestes ciutats, com passa amb el cas de Sao Paulo, l'Àrea Metropolitana de la qual assoleix els 20 milions d'habitants. Per l'altra banda, acadèmicament São Paulo va ser la Universidade de São Paulo (USP), que per els geògrafs suposava entrar en contac-

te amb l'obra de Milton Santos i de tots els seus deixebles directes que exerceixen docència a la USP, com Maria Laura Silveira o amigues com Amalia Inés Geraiges de Lemos. La seva proposta metodològica per a l'anàlisi de l'espai geogràfic, com un sistema d'objectes i accions, permetia entendre la complexitat dels estudis urbans des d'una perspectiva global, millorant la comprensió dels processos observats al Raval i als ravals de Catalunya.

Una part d'aquestes reflexions es varen concretar en la publicació del llibre sobre els barris antics de Catalunya (Carreras i Frago, 2005). Aquest llibre tenia la voluntat de posar en valor el patrimoni urbà més enllà de Barcelona; un patrimoni que en moltes ocasions es trobava molt poc conservat i en avançat estat de degradació.

Aquest camí, venint de la Geografia regional, passant pel raval de Barcelona, i per São Paulo i arribant als ravals de Catalunya, va permetre enfocar la tesi doctoral, superant la idea de la tesi del meu poble, per acabar tractant sobre la metamorfosi del centre a les capitals comarcals (Frago, 2011).

El Raval del 1996 al 2000

La tercera perspectiva personal del barri, torna una mica enrere i comença, és clar, amb el descobriment, un dia de finals dels anys noranta (un dia gris de tardor del 1997), quan tot passant pel barri (sempre un barri de pas) es topa amb els enderroc del que serà, al cap de pocs anys, la famosa Rambla del Raval. Hi ha una certa controvèrsia sobre la data exacta, i sobre el recorregut que s'estava fent, però no serveix de res cercar a l'hemeroteca, aquell va ser un moment silenciats; com tants d'altres. Molt poques ratlles als diaris, cap imatge a les televisions. En canvi, aquell mateix any, va ser motiu de molta literatura el famós cas de pederastes o pedòfils, que a més de totes les notícies, va donar lloc a un llibre del periodista Arcadi Espada (n. el 1957), de recomanable lectura (Espada, 2000) i una pel·lícula, també (*De nous*, 2003), de Joaquim Jordà, que va ser nominada el 2005 als premis Goya com a millor documental. L'escàndol, com sempre, dominant la imatge del barri.

El Raval d'aleshores era el barri que va descriure de forma brillant una altra pel·lícula, en aquest cas, la del director José Luís Guerín (n. el 1960), *En construcción* (2001). Aquesta sí que va obtenir un Goya a la millor pel·lícula documental el 2001 i també el premi especial del jurat al festival de cinema de Sant Sebastià, el mateix 2001.

Un barri esventrat

Es tracta d'un barri físicament esventrat, o *haussmannitzat*,⁹ com es vulgui denominar, almenys en una part. Encara que aquest esventrament fou disfres-

9. L'esventrament és la forma italiana per referir-se a l'obertura de vies en teixits de casc antic que per l'impacte dels bulevards de París també és conegut com a procés de *haussmannització*.

sat, més endavant, en el moment de la inauguració de la Rambla del Raval, per una suposada similitud entre la Rambla i la plaça Navona a Roma; tot i que aquesta plaça, que inicialment va ser un estadi construït l'any 1985, avui reuneix escultures, fonts i edificis de gran valor artístic, i suposa un centre de la vida social, cultural i turística de la ciutat diürna i nocturna. Qui les va comparar, òbviament, només es va fixar en les mides, i potser una mica també en la forma, però poques més similituds s'hi poden trobar.

En canvi, aquest esventrament tindria més sentit comparar-lo amb l'obertura de la Via Laietana, el 1907, noranta anys abans més o menys, ja que ambdues vies d'alguna manera formen part d'aquella plaça que cent cinquanta anys abans havia ideat Ildefons Cerdà (1816-1876), i que com a mínim posen de relleu la força que té la planificació urbana; en dibuixar unes línies damunt d'un mapa tard o d'hora s'acaben convertint en realitat.

Es tracta també d'un barri que ha estat objecte d'una d'aquelles estrebades que l'arquitecte Ferran Sagarra ha definit per mostrar els ritmes diferencials de creixement i d'urbanització d'aquesta àrea de la ciutat de Barcelona, que han estat sempre bruscs i violents (Sagarra, 1999). Esventrament que, juntament amb d'altres actuacions urbanístiques que s'havien dut a terme, com la intervenció a l'illa Sant Ramon el 1988, o que encara s'hi havien de dur, com la plaça Salvador Seguí, per exemple, se suposa que van acabar amb la realitat física del Barri Xino. Mort, o assassinat com dirien alguns.¹⁰

En paral·lel a aquest esventrament, altres àrees del barri estaven essent afectades per un procés de rehabilitació. En aquest sentit, el mal considerat nord del barri, o a la part alta del Raval, estava obert a la instal·lació de grans equipaments culturals, com ara el MACBA, el CCCB, o la Universitat Ramon Llull, tot esperant a d'altres que encara havien de venir, com la Universitat de Barcelona o la Filmoteca de Catalunya. Tot plegat, juntament amb els ja existents (Museu Marítim de Barcelona, el Liceu, Biblioteca de Catalunya), havien de formar el motor del que avui s'intenta que sigui el *Cluster* Cultural del Raval. L'origen possiblement està en el ja esmentat Pla del Liceu al Seminari, impulsat l'any 1980 per l'Ajuntament de Barcelona, a través de les accions d'Oriol Bohigas, previ inclús a la redacció del Pla Especial de Reforma Interior, que fou iniciat el 1981 i aprovat el 1985.

En aquells moments ja era ben evident la presència de tallers d'artistes i artesans, de galeries d'art, o de determinats establiments, com per exemple algunes llibreries especialitzades, que sobretot a l'entorn dels carrers del Doctor Dou o de Ferlandina semblaven sentir ja l'efecte d'atracció d'aquestes institucions culturals. Aquest paper de motor del barri, tenia com a objectiu no només estimular i animar les activitats econòmiques, en general, sinó també el fer més permeable o més penetrable el barri per part dels turistes i dels visitants, barcelonins o no.

10. S'al·ludeix a la tesi doctoral de Miquel Fernández González (2012) presentada recentment a la Universitat de Barcelona, que es titula *Matar al "Chino". Entre la revolución urbanística y el asedio urbano en el barrio del Raval de Barcelona*.

Fos en base a la rehabilitació o en base a la renovació, en general, doncs, es tractava d'un procés de transformació urbana radical, liderat per l'administració municipal, en el qual l'empresa pública-privada Procivesa (esdevinguda Focivesa a partir de 2002) va tenir un paper molt actiu. Un procés que utilitzava un ben significatiu llenguatge medicoquirúrgic, tant a la premsa i als mitjans de comunicació, com també algunes vegades a l'acadèmia. Es parlava així d'oxigen, de cor, de càncer, d'extirpació. Es podria pensar, potser, que es tractava d'una mena d'herència del projecte d'higienització del GATCPAC dels anys de la República.

Un barri socialment complex

Segurament la complexitat és una noció que va estretament lligada a la de barri, en general, o a la de la pròpia ciutat. Però en el cas del Raval s'és davant d'un barri en el qual es podien llegir diversos processos socials alhora, o, en tot cas, en el qual es podia percebre ben clarament la coexistència de diversos grups socials, molt diferents entre ells.

Eren els moments en què l'arribada d'immigrants, de procedència no europea, però també d'alguns europeus, començava a ser significativa. El barri es movia en aquells temps en uns percentatges de població estrangera que avui resulten ben minsos. Així, el percentatge d'estrangers al barri era l'any 1986 del 2,51%, i el 1996 del 9,5%, amb un total de 3.316 estrangers. Ja era el barri amb el percentatge més alt de Barcelona. Avui aquest percentatge és del 50,72%, amb només 24.257 nascuts a Espanya enfront als 24.968 estrangers.

A més dels estrangers, es detectava també l'existència d'una categoria social molt heterogènia, com és la dels residents tradicionals. Una població que estava en franca reducció des de feia ja molts anys; la conflictivitat social i la mateixa degradació física del barri s'han apuntat sempre com les causes d'aquest buidatge social del Raval. Un procés d'expulsió, sens dubte, que encara resta per analitzar de forma rigorosa. Era població que, en aquells moments, estava vivint les últimes conseqüències del procés d'esventrament: real·lotjament per a alguns, que efectivament veien millorades les seves condicions de vida (encara que amb experiències ben diverses, com les del carrer de l'Om), expulsió forçosa per a d'altres, cap a no se sap on. Un altre procés el d'aquesta expulsió que també resta per analitzar.

I també, i aquí és on el treball personal va fer alguna aportació, un incipient procés de gentrificació (Martínez-Rigol, 2000). Hi havia tot un seguit de nous residents que tenien una funció molt important, canviar la imatge que es tenia del barri,¹¹ com a àrea prohibida, com a barri dolent de què es parlava a l'inici de l'article. En aquest procés hi van contribuir joves estudiants, professors

---

11. Aquest canvi d'imatge es feia sobretot perquè els nous vinguts ja l'havien fet i difonien la seva imatges dintre i fora del barri.

universitaris, artistes i professionals, tots ells atrets per la centralitat del barri, pels seus preus relativament barats en comparació a d'altres barris del centre històric, pel seu caràcter aparentment multicultural, o, fins i tot, per la seva vida de barri en la qual es podien submergir quotidianament. Entre els estudiants, no es poden menystenir els estudiants europeus del programa Erasmus, que també en aquells moments, començaven a ser un nombre considerable (Carreras, 2001).

Generalment es tractava i es tracta d'una població amb un alt capital cultural, potser menys econòmic, però que jugaven, en el seu rol de pioners, el paper de canviar la imatge que es tenia del barri, i el dotaven d'un nou significat de caire molt més positiu, front a les imatges tradicionals.¹²

Aquest procés de gentrificació, en aquell moment, podia ser analitzat des d'una doble, o quasi triple perspectiva. D'una banda i des d'un enfocament marxista, en aquest procés, seguint sobretot el treball teòric desenvolupat per Neil Smith (1954-2012), es destacava el paper del capital en el retorn al centre de les ciutats. És a dir, les àrees urbanes centrals degradades eren altra vegada rendibles al capital i per tant es produïa aquest procés de retorn, és la famosa teoria del *rent gap* (Smith, 1979). D'altra banda, des de postures que han estat caracteritzades de més culturalistes, l'autor més important de les quals era el geògraf britànic David Ley, o basades en la demanda. El procés de tornada al centre no era liderat pel capital i la producció d'uns nous espais, sinó que la base estava en una nova classe mitjana, de caràcter urbà, que demandava aquestes localitzacions centrals (Ley, 1980). Existia lògicament una postura intermèdia, que reconeixia el paper dels enfocaments centrats en l'oferta i en la demanda, el paper del capital i el paper de la nova classe mitjana en la recuperació del centre. En aquest cas, l'autora pionera va ser la sociòloga nord-americana Sharon Zukin, a partir del seu treball sobre el Soho de Nova York (Zukin, 1982).

En tot cas, la gentrificació és un procés de canvi social urbà, resultat dels processos de transformació i reestructuració que es donen a les ciutats, a partir dels quals les àrees centrals canvien radicalment la seva fisonomia i el seu significat: rehabilitació o renovació de vells immobles degradats, assentament d'una nova classe mitjana, i sovint expulsió de tots aquells que fins aquell moment havien ocupat aquestes àrees, noves activitats econòmiques que colonitzen espais obsolets o en desús, o en substitueixen d'altres existents. Tot això en el marc d'unes transformacions de caire social, econòmic i cultural de marcat caràcter global.

Curiosament aquest terme de la *gentrificació* no és acceptat en llengua catalana, i a partir del Termcat es parla d'ennobliment, o altres propostes. Per donar un caràcter més territorial i geogràfic al procés, altres han proposat simplement el terme de *centrificació* (Martínez-Rigol, 2010, p. 37-42). En tot

---

12. Les fotografies de Joan Colom en són la millor mostra, des de llavors i fins l'actualitat, quan el Museu Nacional d'Art de Catalunya n'ha organitzat una exposició encara a principis del 2014. Va contribuir a difondre-les la il·lustració d'un dels llibres del premi Nobel de Literatura (Cela, 1964).

cas, però, és un concepte arrelat en les experiències de ciutats del món anglosaxó, i això ha tingut algunes dificultats d'encaix a les experiències fora d'aquest àmbit. Ja als anys noranta, el geògraf holandès Sako Musterd i Jan van Weesep (n. el 1942) parlava d'un *atlantic gap*, fent èmfasi en una diferent experiència en la gentrificació entre els Estats Units, des d'on Neil Smith havia elaborat la seva teoria de la *rent gap*, i Europa (Musterd i Van Weesep, 1991). En aquest segon cas, el paper de l'administració, impulsant i liderant els processos de renovació urbana, i en certa mesura assegurant un menor impacte social, eren el factor clau, en general.

Més endavant, i sobretot amb aportacions des de les experiències llatinoamericanes, portugueses i espanyoles, s'han mostrat algunes particularitats de la gentrificació en aquests àmbits, però que en cap cas poden posar en dubte l'existència del procés, també al Raval (Martínez-Rigol, 2010).

Aquest barri, doncs, que ha estat esventrat i que és complex socialment, és el Raval. A partir d'aquests fets, i d'altres, la seva qualitat de laboratori d'estudis urbans es mostra en la quantitat i en la intensitat d'estudis sobre el Raval, que no ha fet sinó anar en augment.

L'evolució de la producció científica sobre el Raval

Si es fa una anàlisi de la quantitat de publicacions científiques, és a dir, dels articles en revistes científiques,¹³ treballs de màster, de llicenciatura o grau, tesis de doctorat, i fins i tot alguns estudis fets des de l'Acadèmia, a partir de l'any 1999 es comprova que s'ha produït una verdadera explosió del Raval com a cas d'estudi. Cal destacar que a partir del 2006, any en què s'instal·la la Facultat de Geografia i Història i Filosofia de la Universitat de Barcelona al barri, també es dona un increment considerable.

Quantitativament, doncs, es pot afirmar que es passa a la consolidació del Raval com un veritable laboratori d'estudis urbans. Hi ha, és clar, uns precedents. A les aproximacions primerenques des de l'antropologia, en les quals destaquen les de Gary McDonogh o Teresa Tapada, el primer centrat en la literatura del barri, els bars i la segona en el procés de real·lotjament dels primers passos de la Rambla del Raval, s'hi van afegint altres. Algunes publicacions que intentaven mostrar la història del barri del Raval. O fins i tot s'hauria de destacar la instal·lació que es va fer al CCCB, entre el març i el maig de 1998, dirigida i ideada per l'argentí Claudio Zulian, i la publicació l'any 1999 dels textos de l'exposició i de les entrevistes i taules rodones.

Així, en aquesta primera anàlisi, des del 1999 s'han trobat un total de més de 130 documents diferents, que es distribueixen així: 98 articles, capítols de

---

13. Només s'han considerat les revistes de ciències socials, i s'han deixat de banda aquí els articles relacionat amb salut, també molt nombrosos, amb una quantitat d'experiències al Raval molt important.

llibre o llibres, 13 tesines final de màster, 6 estudis d'especialistes i 12 tesis doctorals. La pregunta que sorgeix immediatament és si hi deu haver algun barri de Barcelona amb aquesta mateixa intensitat d'estudis (veure annex).

S'han tractat una gran diversitat de temes, des de disciplines diferents, com l'antropologia, la geografia, la sociologia, la comunicació o la pedagogia. Entre els més importants es poden destacar els següents.

En primer lloc, l'espai públic, especialment els usos i les apropiacions de l'espai públic, des de les perspectives del gènere fins a les de la immigració. Es pot destacar alguns casos especials, com el de la plaça Salvador Seguí ran de la instal·lació de la Filmoteca, o el de l'illa Robador, el de la Rambla del Raval, com no podia ser altrament, o els dels carrers de Robador i de Sant Ramon.

En segon lloc destaquen els estudis sobre els diferents processos socials. Especialment sobre la immigració, especialment sobre els pakistanesos i, encara que menys, sobre els filipins. I també, com era d'esperar, sobre els processos de gentrificació.

En tercer lloc, destaquen les anàlisis i reflexions sobre el Barri Xino. Una vegada desaparegut quasi del tot físicament sota la piqueta, s'han multiplicat les referències a aquest barri. Això significa una gran interès sobre la història i el que podria denominar-se fins i tot la prehistòria d'aquest barri entre el mite i la ficció. Igualment, en relació amb el Xino la prostitució ocupa una gran part de les preocupacions de molts estudis, en sentits diversos.

En quart lloc, destaquen molts estudis i anàlisis sobre l'estructura comercial del Raval. Val a dir que s'ha dedicat una especial atenció també a la immigració, als considerats negocis o establiments ètnics. Igualment tenen un paper protagonista els bars i els locals d'oci nocturn.

En cinquè lloc, destaquen molts treballs sobre el procés de renovació urbana i els seus impactes socials, tant en sentit crític com no. Una menció especial mereixen els estudis sobre la cultura, en general, com a eina de renovació urbana; des d'un article primerenc del geògraf finès Jussi Jauhiainen, publicat a *Built Environment* (Jauhiainen, 1992) fins a la constitució del recent Cluster Cultural.

En sisè lloc, finalment, cal destacar una extensa literatura sobre com el Raval és reflectit a través del cinema o del llenguatge periodístic, posat especial èmfasi en l'anàlisi de les imatges que es difonen del barri.

També s'ha comparat el Raval, en algunes d'aquestes temàtiques, amb altres barris d'altres ciutats de tot el món, mostrant un elevat índex d'internacionalització. Alguns exemples que es poden esmentar són el barri del Cabanyal, de València, el de Castlefield, a Manchester, el de Lavapiés, a Madrid, el de Mile End, a Montreal, o el de Vila Madalena, a São Paulo. Pot esmentar-se també una publicació pròpia que es va fer l'any 2009, arran d'un seminari que va organitzar l'Observatori del Comerç Urbà de la Universitat de Barcelona, en el qual el cas de la gentrificació al Raval apareixia al costat dels casos de ciutats com Granada o Bilbao a Espanya, Torí i Nàpols a Itàlia, o Lisboa a Portugal,

o inclús de les ciutats mitjanes de Catalunya (Martínez-Rigol, 2010). Cal remarcar, en el mateix sentit d'internacionalització, la publicació d'estudis sobre el Raval en algunes revistes i editorials de caràcter internacional, amb la participació d'investigadors i professors universitaris estrangers, sobretot francesos i anglesos.

En general, en el tractament de quasi tots aquests temes es pot apreciar la presència de dues postures diferents i enfrontades. Unes mostren una certa crítica respecte a l'impacte del procés de renovació, de rehabilitació o de canvi social al Raval, mentre que d'altres defensen una postura més positiva respecte de tots els canvis, veient sobretot la cultura com una eina a partir de la qual el barri és redefinit. Es troba a faltar el tractament d'alguns temes importants en els estudis urbans, els quals segur que ben aviat començaran a ser objecte d'interès, com és el cas, per exemple, de l'impacte del turisme internacional.

Conclusions

Analtzada aquesta extensa producció científica, queda demostrat sens dubte el paper de laboratori d'estudis urbans del Raval. Per a concloure, però, aquesta aproximació pluripersonal, es volen presentar un parell de reflexions al voltant de les dues qüestions que es plantejaven al començament.

La primera és el fet de si els mateixos estudiosos, entre tots i probablement ben inconscientment, no han convertit el Raval en una nova falsa realitat. En el mateix sentit que alguns literats, primer francesos, varen aconseguir construir un barri xino sense xinesos. Els nombrosos estudis que s'han generat han reafirmat una sèrie de clixés, alguns ancorats en antics mites, d'altres de nous. Els nous, potser els més interessants, basats en l'existència d'un clúster cultural o del que podria denominar-se un barri *modernillo*.

S'ha esmentat el paper dels mitjans de comunicació en la creació d'una determinada imatge del barri, sobretot lligada als aspectes més negatius. De vegades, però, també als positius, com el d'un barri *cool*, modern, *hipster*, en el sentit del verb *ravalejar* que va crear l'Ajuntament a l'inici i que fa poc s'ha canviat de lloc. Però els acadèmics i els científics també juguen un paper un paper de difusors d'imatges a través de les seves anàlisis i no són aliens a les transformacions que estudien.

La segona és que malgrat aquest paper indubtable de laboratori urbà, què d'allò que s'extreu dels estudis retorna al barri?

Les connexions entre els investigadors i la realitat social del barri són, si més no, discutibles. Es troben alguns lligams amb moviments socials crítics presents al barri, com, per exemple, el projecte Masala, o, fins i tot, les relacions institucionals amb la Fundació Tot Raval, especialment les de la Universitat de Barcelona per als estudis comercials. Però tot i així sembla evident que la

majoria d'estudis no transcendeixen al barri. Podria dir-se que aquests treballs serveixen més per al posicionament acadèmic dels seus autors, que per a ser utilitzats per aprofundir en el coneixement del barri per part dels seus habitants i, encara menys, per tenir una aplicació en les nombroses qüestions que de forma quotidiana es plantegen, per plantejar alternatives o solucions.

Això duu a plantejar-se si li serveix de gaire al barri ser tan estudiat, ser un veritable laboratori d'anàlisis urbanes. A plantejar-se la utilitat dels estudis de les Ciències Socials. Són qüestions que queden obertes, que requereixen moltes respostes d'ambdues parts i que poden donar lloc a un debat i a l'establiment d'una nova agenda de recerca.

Bibliografia citada

- CARRERAS-VERDAGUER, Carles (1974). *Hostafrancs: un barri de Barcelona*. Barcelona: Editorial Selecta.
- (1980). *Sants: anàlisi del procés de producció de l'espai urbà de Barcelona*. Barcelona: Editorial Serpa.
- (1992). *Geografia general dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- (2001). *La Universitat i la ciutat*. Barcelona: Aula Barcelona.
- (2003). *La Barcelona literària: una introducció geogràfica*. Barcelona: Editorial Proa.
- (2010). “La centrifugación, una propuesta de clarificación conceptual”, dins: Sergi MARTÍNEZ-RIGOL [ed.]. *La Cuestión del centro, el centro en cuestión*. Lleida: Editorial Milenio, p. 37-42.
- (2013). *La ciudad en la literatura*. Lleida: Editorial Milenio.
- CARRERAS-VERDAGUER, Carles; Lluís FRAGO-CLOLS (2005). *Barris antics de Catalunya*. Manresa: Editorial Angle.
- CELA, Camilo José (1964). *Izas, rabizas y colipoterras. Drama con acompañamiento de cachondeo y dolor de corazón*. Barcelona: Lumen.
- ESPADA, Arcadi (2000). *Raval: del amor a los niños*. Barcelona: Anagrama.
- FERNÁNDEZ, Miquel (2012). *Matar al “Chino”. Entre la revolución urbanística y el asedio urbano en el barrio del Raval de Barcelona*. Tesi doctoral dirigida per Manuel Delgado. Barcelona: Departament d'Antropologia i Història d'Amèrica, Universitat de Barcelona.
- FRAGO-CLOLS, Lluís (2010). “Las ciudades medias y las condiciones para una gentrificación comarcal” dins: Sergi MARTÍNEZ-RIGOL [ed.]. *La Cuestión del centro, el centro en cuestión*. Lleida: Editorial Milenio, p. 165-178.
- (2011). *La metamorfosis del centro a les capitals comarcals: entre tradició i post-modernitat*. Tesi doctoral dirigida per Carles Carreras-Verdaguer. Barcelona: Departament de Geografia Humana, Universitat de Barcelona.
- JAUHAINEN, Jusi S. (1992). “Culture as a tool for urban regeneration: the case of upgrading the “Barrio El Raval” of Barcelona, Spain, a *Built Environment*; vol. 18, nº 2; pp.90-99.
- LEY, David (1980). “Liberal Ideology and the Postindustrial City”. *Annals of the Association of American Geographers*, núm. 70, p. 238-258.
- MARTÍNEZ-RIGOL, Sergi (2000). *El retorn al centre de la ciutat. El Raval entre la gentrificació i la reestructuració*. Tesi doctoral dirigida per Carles Carreras-Verdaguer. Barcelona: Departament de Geografia Humana, Universitat de Barcelona.
- (2010). *La Cuestión del centro, el centro en cuestión*. Lleida: Editorial Milenio.
- MCDONOGH, Gary. W. (1986). *Good families of Barcelona: A social history of power in the industrial era*. New Jersey: Princeton University Press.

- MUSTERD, Sako; Jan VAN WEESEP [ed.] (1991). *Urban Housing of the better-off: gentrification in Europe*. Utrecht: Stedelijke Netwerken.
- PARK, Robert *et al.* [ed.] (1925). *The City: Suggestions for the Study of Human Nature in the Urban Environment*. Chicago: University of Chicago Press.
- SAGARRA, Josep Maria (1954). *Memòries*. Editorial Aedos, Barcelona
- SAGARRA, Ferran (1999). "El Raval, un creixement a estrabades", dins Claudio ZULIÁN [ed.]. *Escenas del Raval*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, p. 66-95.
- SMITH, Neil (1979). "Toward a theory of gentrification: back to the city movement by capital not people". *Journal of the American Planning Association*, núm.45, p. 538-548.
- (1996). *The new urban frontier: gentrification and the revanchist city*. Londres i Nova York: Routledge.
- SUBIRATS, Joan; Joaquim RIUS (2008). *Del Xino al Raval*. Barcelona: Editorial Hacer.
- VILAGRASA-IBARZ, Joan (1990). *Creixement urbà i agents de la producció de l'espai: el cas de la ciutat de Lleida: 1940-1980*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya.
- ZUKIN, Sharon (1982). *Loft Living. Culture and Capital in Urban Change*. New Jersey: Rutgers University Press.

Annex

Articles en revistes, llibres i capítols de llibre	Autor	Revista, editorial o llibre	Any
Fundamentación sobre la prostitución y una aproximación al barrio del Raval	M Gillué	Reidocrea	2014
El Raval y Tot Raval: innovación social?	N Paricio	P3T, Journal of Public Policies and Territories	2014
Desmontando el caso de La Vampira del Raval: Misoginia y clasismo en la Barcelona modernista	E Plaza	Icària	2014
El mito del Barri Xino de Barcelona. De control de población descapitalizada a la mercantilización de la pobreza	M Fernandez	J Cucó (ed) Metamorfosis urbanas. Ciudades españolas en la dinámica global. Icaria Institut Català d'Antropologia	2013
Un espacio público en transformación y conflicto: la Plaza Salvador Seguí y la Filmoteca de Catalunya en el Raval de Barcelona	R Priore	Seminario Internacional de Investigación en Urbanismo	2013
El neolític antic i l'inici de l'edat de bronze a les excavacions del nou conservatori del Liceu	A Bordas et al	Quarhis: Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona	2013
O estudo da gentrificação	MA Sargatal	Continents	2013
Empresariado étnico y formación de enclaves comerciales: el papel de las redes sociales en el caso de la calle de Sant Pau en Barcelona	S Pagliarin	Biblio 3W	2012
Representación de la prostitución inmigrante en la prensa. El caso de las prostitutas del barrio del Raval de Barcelona	JB Hernández, PM Bravo	Estudios sobre el mensaje periodístico	2012
Procesos de renovación urbana: hacia la "marca Buenos Aires" desde el "modelo Barcelona"	J Marcús	VII Jornadas de Sociología de la UNLP	2012
La construcción del convento de San Agustín (1728-ca.1800): ingenieros, maestros de obra e impacto en el Raval de Barcelona	MA Sargatal	Scripta Nova	2012
La invención del espacio público como territorio para la excepción. El caso del Barri Xino de Barcelona	MF González	Crítica Penal y Poder	2012
Social inequality and urban regeneration in Barcelona city centre: reconsidering success	S Arbaci, T Tapada	European Urban and Regional Studies	2012
Contra el bé, la civilització i el progrés. Apunts per una epistemologia de la moral relativa a les intervencions urbanístiques al Raval	M Fernandez	Astrolabio. Revista internacional de filosofia	2012

Asaltar el Raval. Control de población y producción de plusvalías en el barrio barcelonés	M Fernandez	Urbs. Revista de Estudios Urbanos y Ciencias Sociales	2012
Usos de l'estigma. El paper de la prostitució en la revalorizació urbanística de l'illa Robador a la ciutat de Barcelona	M Fernandez	Quaderns-e de l'institut català d'antropologia	2012
Patrimonialisation et gentrification: le cas de Barcelone	H Ter Minassian	Construction politique et sociale des Territoires	2012
Un caso paradigmático: la rehabilitación de las calles d'en Robador y Sant Ramon del barrio del Raval de Barcelona. El oscuro antecedente de la Isla Negra	R Rufián	Sin Permiso	2011
Proyectos de Regeneracion Urbana en Barcelona contra la segregacion socio-espacial (1986-2009): ¿solución o mito?	T Tapada, S Arbaci	ACE-Architecture, City and Environment	2011
El asedio al Raval: una aproximación al pasado y presente de las transformaciones urbanísticas del barrio barcelonés	M Fernandez	Oñati Socio-Legal Series	2011
Migración, espacio público y convivencia en la Región Metropolitana de Barcelona	BA Gutiérrez, A Ciocoletto, MP García-Almirall	ACE-Architecture, City and Environment	2011
Escola CINTRA: un projecte de reconstrucció amb adolescents del Quart Món, al Raval de Barcelona	PR Briz	Quaderns de pastoral	2011
Cuando cómo participar importa. Análisis de los impactos de la participación ciudadana en las políticas de regeneración del centro histórico d Barcelona	J Bonet	Revista de Estudios Urbanos y Ciencias Sociales	2011
Procesos de asimilación y resistencia urbana en el marco de la globalización. Aproximaciones al barrio chino de Barcelona y al barrio del Cabanyal en Valencia	R Cuesta	Revista Nuevas Tendencias en Antropología	2011
Rambla del Raval de Barcelona: de apropiaciones viandantes y procesos sociales	G Horta	Ed. El Viejo Topo	2010
Algunas conclusiones sobre la transformación del barrio del Raval en Barcelona (1980-2005)	J Subirats	Seminario Permanente Centro Histórico de la Ciudad de México	2010
Ciudad, muerte y transformación social. La Barcelona de ayer y hoy en tres películas del III milenio	A Addolorato	Altre Modernità. Rivista di studi letterari e culturali. Università degli Studi di Milano	2010
La récupération du centre ancien de Barcelone depuis le début des années 1980. Enjeux, processus, contradictions	H Ter Minassian	Norois	2010

Imaginaris practicats. Remodelació urbanística i reconstrucció simbòlica al barri del Raval de Barcelona	C Borelli	Revista d'Etnologia de Catalunya	2009
El barrio del Raval de Barcelona (1999-2008). Transformaciones urbanas y nuevos enfoques metodológicos para el estudio del centro histórico	MA Sargatal	Biblio 3W	2009
Gentrificación, una definición a partir del Raval de Barcelona	S Martínez Rigol	S Martínez (ed.) La cuestión del centro, el centro en cuestión. Ed Milenio	2009
Señales sociales y prácticas efímeras. Microrepresentaciones en la Rambla de Raval de Barcelona	JE Cañas López	R Tello, H Quiroz (ed.) Ciudad y diferencia: género, cotidianidad y alternativas	2009
El barrio de Poniente en el Raval de Barcelona, 1838-1867. Un ejemplo de proyecto de vivienda masiva	M Rosselló	S Huerta et al. Actas del Sexto Congreso Nacional de Historia de la Construcción. Instituto Juan de Herrera	2009
La construcción de un personaje catártico: "La vampira del Raval" Una cortina oscura para cubrir una realidad transhistórica	E Plaza	Anuario de Hojas de Warmi	2009
La etnografía desde el arte. Definiciones, bases teóricas y nuevos escenarios	E Marxen	Alteridades	2009
Y a-t-il une gentrification à Barcelona? Le district Ciutat Vella entre 1991 i 2005	H Ter Minassian	Géocarrefour	2009
Los barrios artísticos como base local de la cultura global. El caso del Raval de Barcelona	J Rius Uldemollins	Revista Internacional de Sociología	2008
Guia llegendària de Barcelona: el Raval	J Amades, FV Fernández	Edicions l'Agulla de Cultura Popular	2008
Pràctiques d'exclusió als locals nocturns del centre històric de Barcelona. El dret d'admissió com a tècnica de discriminació racista	M Delgado, J Carreras	Recerca i immigració	2008
El monestir benedictí de Sant Pau del Camp de Barcelona, a través de la documentació de la cancelleria reial de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (1287-1510)	J Mutgé	Fundació Noguera	2008
Carrer de la Riereta, 37-37bis: un nou assentament prehistòric al pla de Barcelona. Primers resultats	XC Martín, JG Muñoz	Cypsela: revista de prehistòria i protohistòria	2008
TEB. Captura el Raval	E Subías	Educación social	2008
Proyectos audiovisuales en el Raval	E Subías	Educación social	2008
Barri Xino. Una crònica de postguerra	S Sorribas	Editorial Base	2008

La artistización de las políticas urbanas. El lugar de la cultura en las dinámicas de reapropiación capitalista de la ciudad	M Delgado	Scripta Nova	2008
Sensing cities. Regeneration and public life in Barcelona and Manchester	M Degen	Routledge	2008
La vivienda en el centro histórico de Barcelona. El caso de la Rambla del Raval	MA Sargatal	Scripta Nova	2007
Immigració i cohesió social: el gran reptre per a Europa: Una experiència reexida al Raval de Barcelona	J Masabeu	Revista de Catalunya	2007
Deconstrucción/Reconstrucción: En Construcción de José Luis Guerín (2001)	C Martínez-Carazo	Letras Hispanas	2007
Una "Geografía imaginada": ideología, espacio urbano y protesta en la creación del 'barrio chino' de Barcelona, 1835-1936	C Ealham, B Ansón	Historia Social	2007
La sociabilidad de bar y las apropiaciones deambulatorias del espacio público como formas de gentrificación en el centro urbano de Barcelona	J Carreras	Centre for Research and Studies in Sociology	2007
Las calles de Barcelona, las casas de Paquistán	M Tolsanas	Revista CIDOB d'afers internacionals	2007
El Raval. Un espai al marge	F Aisa, M Vidal	Editorial Base	2006
Uso de los espacios públicos y construcción del sentido de pertenencia de sus habitantes en Barcelona	A Ortiz Guitart	A Lindón, MA Aguilar, D Hiernaux (eds) Lugares e imaginarios en la metrópolis	2006
La construcció quotidiana i col·lectiva del sentit de lloc als barris de Prosperitat, el Verdum i el Raval de Barcelona	A Ortiz Guitart	Treballs de la Societat Catalana de Geografia	2006
El MACBA i el CCCB. De la regeneració cultural a la governança cultural	J Rius Uldemollins	Digithum	2006
Vestigis del Neolític Final al barri del Raval de Barcelona: estudi de les restes trabades al carrer Reina Amàlia	N Salazar, A Bordas	Quarhis: Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona	2006
¿Ciudades acogedoras? Transformaciones urbanas, imaginarios y actores sociales	J Pujadas	IX Congreso de Estudios Vascos	2006
El barrio educador: trabajando por la convivencia en el espacio público del Raval de Barcelona	R Balaguer	Aula de innovación educativa	2006
Miradors: històries de vida, una aproximació des del cor del món pakistanès a Barcelona	M García	Revista d'Etnologia de Catalunya	2006

El barrio del Raval. Experiencias educativas del trabajo en red	M Rengel	Educación social	2006
Los Ravales en el Raval: el conflicto de procesos de apropiación del espacio	S Martínez Rigol	C Carreras, AFA Carlos (dir.) Barcelona y Sao Paulo cara a cara	2006
¿Ravalistán? Islam y configuración comunitaria entre los paquistanés en Barcelona	J Moreras	Revista CIDOB d'afers internacionals	2005
El rol de las mujeres en el devenir de un barrio intercultural: el Raval de Barcelona	AG Armand	M Nash, N Benach, R Tello (eds.) Inmigración, género y espacios urbanos: los retos de la diversidad. Bellaterra	2005
Políticas de regeneración urbana en Barcelona: distintos modelos en una misma ciudad	I Blanco	X Congreso Internacional del CLAD sobre Reforma del Estado y de la Administración Pública. Santiago de Chile	2005
Investigar desde las participantes: derivas y actuaciones	M Montenegro et al	J Romay, R.A. García, J.E. Real (eds) Psicología social y problemas sociales	2005
Realismo y naturalismo en la representación del Raval: a propósito de <i>En Construcción</i> de Guerín	J Pujadas	Revista anual de pensamiento. Hacia la ciudadanía del siglo XXI	2005
Women's use of public space and sense of place in the Raval (Barcelona)	A Ortiz, MD García-Ramon, M Prats	GeoJournal	2004
Drawn and quartered: El Raval and the Haussmannization of Barcelona	M Miles	City of Quarters: Urban Villages in the contemporary...	2004
Reflexiones en torno a la construcción cotidiana y colectiva del sentido de lugar en Barcelona	A Ortiz Guitart	Polis. Investigación y Análisis Sociopolítico y Psicosocial	2004
Ús i apropiació de la Via Júlia i la rambla del Raval de Barcelona des d'una perspectiva de gènere	A Ortiz Guitart	Documents d'Anàlisi Geogràfica	2004
El Raval: la lluita fragmentada o l'actuació anestesista de l'Ajuntament	C contra l'especulació del Raval	UTE Barcelona marca registrada: un model a desarmar	2004
Women's sense of place in a multicultural neighbourhood in Barcelona (El Raval)	A Ortiz Guitart	Espace populations sociétés	2004
Espacios "del miedo", ciudad y género: experiencias y percepciones en algunos barrios de Barcelona	A Ortiz Guitart	VII Coloquio de Geografía Urbana. AGE	2004
Reforma urbana de tres manzanas del Raval	U Grau	Visions	2004
Fighting for the global catwalk: formalizing public life in Castlefield (Manchester) and diluting public life in el Raval (Barcelona)	M Degen	International Journal of Urban and Regional Research	2003

... física y deportiva como instrumento de integración para personas de origen inmigrante? Reflexión sobre algunos casos prácticos del Raval (Barcelona)	R Sánchez	Mosquera, J. (dir.) Deporte y ...	2003
Senseing regenerated public life in Castlefield, Manchester and El Raval, Barcelona	M Degen	JJ Pujadas, M Delgado i T Tapada (dir) Espacio, tiempo y entorno en contextos urbanos	2003
Hacia una relectura de los espacios públicos desde la posmodernidad. El ejemplo del Raval de Barcelona	F Magrinyà	R Parramon, J Diez, N Enguita et al. Proyectos de intervención crítica e interacción social en el espacio público. Ed. Injuve	2003
Ciudad e inmigración: uso y apropiación del espacio público en Barcelona	F Díaz, A Ortiz	L Lopez, CE Relea, J Somoza (coords) La ciudad. Nuevos procesos, nuevas respuestas. Ed Universidad de León	2003
La Ciutat Vella de barcelona: rénovation ou gentrification?	N Claver	C Bidou-Zachariansen (dir) Retorus en ville, Descartes & Cie	2003
Barcelona, ciutat oberta: transformacions urbanes, participació ciutadana i cultures de control al barri del Raval	G Maza, G McDonogh, JJ Pujadas	Revista d'Etnologia de Catalunya	2002
Del Xino al Raval: cultura i transformació social a la Barcelona central	J Subirats, J. Rius	Editorial Hacer	2002
Els nous espais públics en la reforma dels vells centres urbans	S Martinez Rigol	R Tello (ed) Espais públics. Mirades interdisciplinàries. Proa	2002
Barcelona, las tres caras del espejo: del Barrio Chino al Raval	J Castellanos	Revista de Filología Románica	2002
Gentrificación e inmigración en los centros históricos: el caso del barrio del Raval en Barcelona	MA Sargatal	Scripta Nova	2001
Inmigración y huecos en el centro histórico de Barcelona (1986-2000)	F Magrinyà, G Maza		2001
Transformación cultural/ transformación urbana en el barrio del Raval de Barcelona	J Badia	Cultura, Desarrollo y Territorio: III Jornadas sobre iniciativa privada y sector público en la gestión de la cultura	2001
Inmigración y prostitución: el caso del Raval (Barcelona)	SC Benito	Papers, revista de sociologia	2000
Raval. Del amor a los niños	A Espada	Anagrama	2000
Influencias e interferencias en la acción educativa de las escuelas públicas el Raval (Barcelona)	J Moreiras	Migraciones	1999

Implicacions geotèniques de l'antic estany del Cagalell. El Raval. Barcelona.	A Ventanyol	Butlletí geotècnic de l'ACESEG	1999
Discourses of the City: Urban Problems and Urban Planning in Barcelona	G McDonogh	S Low (comp) Theorizing the City. New Urban Anthropology	1999
Urban Change and the European Left	D McNeill	Routledge	1999
A favor de los desfavorecidos: Casal dels Infants del Raval	AM Fort	Cuadernos de Pedagogía	1997
Historia y leyenda del Barrio Chino, 1900-1992: crónica y documentos de los bajos fondos de Barcelona	P Villar	Ed. La Campana	1996
Agustinos calzados sin convento en Barcelona	JM Muñoz	Arquitectura y ciudad II y III: seminarios realizados en Melilla los días 24, 25 y 26 de septiembre de 1990 y los días 24, 25 y 26 de septiembre de 1991	1993
Culture as a tool for urban regeneration: the case of upgrading the 'Barrio El Raval' of Barcelona, Spain	JS Jauhiainen	Built Environment	1992
Chaval del barrio hijo de la ciudad. Socialización, marginalización y poder en el Raval de Barcelona	G Maza, G McDonogh	Congreso de la Sociedad de Antropología del Sur. Sociedad Americana de Etnología	1991
La reconversión de la vivienda antigua en El Raval	X Sust	Barcelona, Metrópolis mediterránea	1987
La dona del "Barri Chino"	D Boatwright, U da Cal	L'Avenç	1984
El Raval. Història d'un barri servidor d'una ciutat	J Artigues, FM Palahi, XS Ferrer		1980
Com es formà el barri "Xino", el districte Vè de Barcelona, nascut raval, batejat xino	JM Huertas	L'Avenç	1979
Tesis doctorals	Autor	Universitat	Any
Matar al "Chino". Entre la revolució urbanística y el asedio urbano en el barrio del Raval de Barcelona	M Fernández	Universitat de Barcelona	2012
"La comunidad silenciosa". Migraciones filipinas y capital social en el Raval (Barcelona)	EM Marxen	Universitat Rovira i Virgili	2012
Arte espontânea na rua: um estudo dos bairros Raval em Barcelona e Vila Madalena em São Paulo, 2005-2009	AL dos Santos	Universitat de Barcelona	2011

Segregación residencial y segmentación del mercado de la vivienda: el caso de la población de origen filipino en el Raval de Barcelona	A. Terrones	Universitat Autònoma de Barcelona	2011
Ciutat Vella entre réhabilitation et gentrification. Politiques publiques et changements sociaux dans le centre ancien de Barcelona (1980-2008)	H Ter Minassia	Université Paris I	2009
Las tecnologías de la Información y la Comunicación (TIC). Un nuevo escenario para el desarrollo local de las comunidades. Estudio de caso: Comunidad Ònia-Barrio el Raval, Barcelona	LC Obando Arroyave	Universitat Ramon Llull	2007
Governance urbana i polítiques d'inclusió socio-espacial: Una anàlisi comparada entre els casos del Raval i de la Trinitat Nova	I Blanco	Universitat Autònoma de Barcelona	2007
Prácticas culturales y redefinición de las identidades de los inmigrantes en El Raval (Barcelona): aportaciones desde la comunicación	M Rizo García	Universitat Autònoma de Barcelona	2004
Gènere, espais públics i construcció del sentit de pertinença a Barcelona (els barris de Prosperitat, Verdum i el Raval)	A Ortiz	Universitat Autònoma de Barcelona	2004
Educación intercultural : la presencia del alumnado multicultural en escuelas del Raval de Barcelona	RS Damasceno	Universitat de Barcelona	2003
El retorn al centre de la ciutat. La reestructuració del Raval entre la renovació i la gentrificació	S Martinez Rigol	Universitat de Barcelona	2000
Producción, reproducción y cambios en la marginación urbana. La juventud del barrio del Raval de Barcelona, 1986-1998	G Maza	Universitat Rovira i Virgili	1999
Treballs Finals de màster	Autor	Universitat	Any
Equipamientos culturales como factor de cohesión urbana dentro de los procesos de regeneración en la ciudad. El caso de La Filmoteca de Cataluña en el barrio del Raval, Barcelona	E Gutiérrez	Universitat de Barcelona	2013
Aproximació al procés migratori d'un grup de dones pakistaneses al Raval	A Tercero	Universitat de Barcelona	2013
Els negocis dels pakistanesos al barri del Raval de Barcelona. Motius i estratègies per a l'autoocupació	B Güell Torrent	Universitat de Barcelona	2012

O Modelo Barcelona de Espaço Público e Desenho Urbano: o Espaço Público na inserção de novos Equipamentos Culturais. O caso da Praça dels Àngels e da Praça Joan Coromines	M. Gerlades	Universitat de Barcelona	2012
Del odio al bien: misericordia, higienismo, urbanismo y civismo, como culturas de control en el barrio del Raval de Barcelona	M Fernández	Universitat de Barcelona	2011
La representación del barrio del Raval de Barcelona en la prensa escrita catalana: análisis del discurso periodístico durante la crisis económica del 2010	L. Tristán	Universitat Pompeu Fabra	2011
Propuestas de actuaciones urbanísticas para el desarrollo sostenible en el Raval de Barcelona	S Piera	Universitat Politècnica de Catalunya	2011
Comerços d'immigrants al Raval: impacte socioeconòmic	A Coma et al	Universitat Pompeu Fabra	2010
Salut i família en un context migratori: pràctiques de cura i discursos sobre la maternitat entre dones bangladeshis a Barcelona	S Marcos	Universitat de Barcelona	2009
El Raval desde el ojo del flâneur	B Baldaia	Universitat Politècnica de Catalunya	2009
Projecte de reforma i canvi d'ús d'una nau situada al barri del Raval	A Gorriti	Universitat Politècnica de Catalunya	2009
Els impactes socials i urbanístics de la reforma del barri del Raval	S Ros Chaos	Universitat Politècnica de Catalunya	2008
Educación intercultural: la presencia de alumnado multicultural en escuelas del Raval de Barcelona	R Freitas	Universitat de Barcelona	2003
Estudio socio-antropológico de los efectos de la operación de rehabilitación urbanística en el Raval de Barcelona	MT Tapada	Universitat Autònoma de Barcelona	1990
Altres documents	Autor		Any
Gentrification in Spain and Latin America - a Critical dialogue	M Janoschka, J Sequera, L Salinas		2013
Estudi econòmic i comercial del Raval 2010-2011	Fundació Tot Raval		2012
Gentrificación y cultura: algunas reflexiones	MM Chueca		2011
Documento de Síntesis: investigación, inmigración, vivienda y ciudad. Primeros resultados la Maurina (Terrassa) y el Raval (Barcelona)	BA Gutiérrez		2010

Informe socio-residencial del barrio del Raval Sud en Barcelona	MP Garcia-Almirall	2010
El empresariado inmigrante en España	C Solé, S Parella, L Cavalcanti, A Torreones, E Ortega	2007
La ciudad mentirosa: fraude y miseria del "modelo Barcelona"	M Delgado	2007
Cambio de actitudes en contextos interculturales en Barcelona: actividades lúdicas y modificación de prejuicios	M Casas	2007
El comercio de los inmigrantes en el centro histórico de Barcelona en 2004	P Serra	2006
La governança cultural urbana. El cas del clúster cultural del Raval	J Rius, A Rodríguez	2006
L'impacte del clúster cultural del Raval	J Subirats i J Rius	2005
Estudi econòmic del barri del Raval de Barcelona	Fundació Tot Raval	2004
Escenas del Raval	C Zulián	1999
Informe sociològic del Distrito V	Ajuntament de Barcelona	1981